

Giriş

Mimarî faaliyetler denildiği zaman, genel olarak akla taş ve kârgir binaların yapım ve onarımı ile meşgul olan sanatkârlar gelmektedir. Zikredilen inşaat malzemesi ile yapılan binaların asırlarca yaşadığı, bu yüzden mimarîsi ve mimarı hakkında geniş bir bilgi kaynağı teşkil ettikleri mâlumdur. Bugüne kadar ulaşılmış olan cami, medrese, dârü'ş-şifa, imâret gibi şehrin bir kısmında veya gelişmesi istenen kasabada inşa edilen külliyelerin mimari üslupları ve mimarları daima araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Devrine göre şehir ve kasabalarda yeni boyutlar ve imkânlar kazandıran bu tip taş ve kârgir binalar, yapılış gayelerine göre gruptandırılabilirler; dinî eserler (cami, mescit, tekke, türbe), eğitim gayesi ile yapılmış olanlar (medrese, mektep), hastahane (dârü'ş-şifa, bîmârhane), hamam, yemek pişirilen ve dağıtılan yerler ile bu müesseselerde çalışanların kalacakları ikametgâhlar için su-yolu, kanalizasyon gibi medenî tesisler ve nihayet bunlara gelir sağlamak için yapılmış olan han, çarşı, fırın, değirmen, boyahane, salhâne, başhâne, pazar yerleri gibi kuruluşlar. Bu yapılar, yeni kurulacak şehrin veya eski şehrin imâr ve iskân edilmesi istenen semtinin çekirdeğini teşkil eder.¹ Bunların yanı sıra muhtelif şehir ve kasabalarda bu tip eserleri veya daha küçük örneklerini görmek mümkündür. Ayrıca askeri maksatlarla yapılan kale, istihkâm gibi devlete ait resmî inşaatlar da devrin mimarî faaliyetlerinin diğer bir kısmını teşkil eder; bunlara sarf edilen para hesaplarına ait muhasebe kayıtları, bu inşaatlarda çalışan bütün sanatkârların tespit edilmesine yarayacak ipuçlarını vermektedir. İşte bu suretle bugüne kadar gelmiş olan taş ve kârgir mimarî eserler ve onlara ait mevcut muhasebe kayıtlarından devrin mimarî üslubu ve mimarları hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Bununla beraber bu inşaat, bir bakıma yüksek bir tabakanın yaptırma geldiği, devrine göre pahalı bir inşaat nev'i olduğu için halkın çoğunluğunun müracaat ettiği ahşap inşaatın hususiyetleri, mimarları ve inşaat teşkilatı hakkında fazla bir bilgi vermemektedir. Diğer bir deyişle, alt yapının inşa faaliyeti hakkında şimdiye kadar fazla bir bilgi veya fikir mevcut değildir. Büyük merkezlerin dışındaki şehir ve kasabalarda inşaatın ne şekilde yürütüldüğü, bir kontrol mekanizmasının olup olmadığı ortaya konabilir ise, bütünü ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mimarî faaliyetleri takip etmek ve mimarların fonksiyonlarını takip edebilmek mümkün olabilecektir. Keza bu hususta mimarlar üzerinde de durmak icap ediyor. Mimarlık, muhtelif sahalarda görülen bir meşguliyettir. Meselâ gemi yapımı ile uğraşan kimseye gemi mimarı deniyordu. Suyun nakli, bir başka yere akıtılması, su getirmek gibi işlerle uğraşanlara su (?) mimarı deniyordu. Köprü yapımı ile uğraşan kimse de köprü (cısır) mimarı adını taşıyordu.² Fakat bu hususta önce Osmanlı İmparatorluğu'nda şehir ve kasabaların gelişmesi şartlarından, şehir ve kasabalar arasındaki farktan ve nihayet XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyılın ilk yarısında kırsal bölgelerinden şehirlere vukû bulan akından bahsetmeliyiz. Çünkü şehir mimarlarının

Şehir Mimarları

teşekkülü, bu şehirleşme ve bu olay sonucunda şehirlerdeki inşaat sektörünün hareketlenmesi ile bir paralellik göstermektedir.

I. Osmanlı Cemiyetinde Kasaba ve Şehir

Osmanlı şehri, kültür ve özellikleri kadar en önemli fizikî şekillerini de, kendinden evvelki İslam şehirlerinden tevârüs etmiştir. Osmanlı şehri büyük bir iktisadi ve içtimai birliğin merkezi idi. Şehir, bir bütün olarak cemiyetin değişmesinden ayrılamazdı. XVII. yüzyılda şehir, serbest ve rekabet ekonomisi rejimine doğru geliyordu. Bu, özel mülkiyet ve ferdiyetçi ilgilerin yer aldığı bir sistem içinde gittikçe daha artan bir rol oynama

makta idi. Kasabalar üretim hayatı farklı dağ ve ova köyleri arasında bir pazar ve mübadele merkezidir.³ Aslında kasabaların teşekkülünün sebebi, bu tip pazar yerlerindeki küçük iskân ünitelerinin gelişmesidir. Bu bakımdan, bu şekildeki kasabalarda, pazar yeri veya onun yanında kurulmuş Ulu cami, kasabanın merkezini teşkil eder. Kasabaları daha hareketli kılan, içinde han veya ılıca gibi kuruluşların mevcudiyetidir. Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda kasaba (küçük şehir) hayatı, birçok müşterek yönlerle sahiptir.

Osmanlı İmparatorluğu, XVI. yüzyılda büyük bir iktisadi gelişmeye mazhar olmuştu; XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun bugünkü Türkiye topraklarına isabet eden bölümünde birbirini takiben birçok cami, mescit, imaret, su-yolu, han, hamam gibi binalar yapılmıştır. Aynı devrede, XVI. yüzyılın başı ile mukayese edildiğinde, imparatorluk nüfusunun büyük bir oranda artmış olduğu tespit edilebilmektedir. Bununla beraber şehir nüfuslarında artışın fazla olduğu düşünülmemelidir; Halep, Şam, Bursa gibi devrine göre büyük addedilen şehirlerin nüfusu XVI. yüzyılda 60-70.000'i geçmemişti.⁴ Bir fikir vermek için XVI. yüzyıl sonlarında bazı şehir nüfusuna dâir tahmini kayıtları aşağıya kaydediyoruz:⁵

Tablo I

Şehir	Yıl	Hâne	Bulunan	Tahmini Nüfus
Edirne	1571-80	5480	x 5 =	27400
Diyarbakir	“	5717	x 5 =	28585
Tokat	“	2415	x 5 =	12075
Sofya	“	1477	x 5 =	7385
Üsküp	“	1794	x 5 =	8970
Trabzon	“	1952	x 5 =	9760
Saray Bosna	“	4270	x 5 =	21350

Şehir Mimarları

Osmanlı şehrinin teşekkül ve gelişmesinde imaretlerin oynadığı rol çok önemlidir. İmaretler, han, çarşı, fırın, hamam, boyahâne, salhâne gibi çok defa kurulacak bir şehrin veya imarı istenen eski şehrin bir parçasını teşkil ediyorlardı.⁶ İstanbul, Edirne, Bursa, Konya, Saray Bosna gibi şehirlerin aslında zikredilen şekilde inşa edilmiş çekirdeklerin (imaretlerin) etrafında nasıl teşekkül edip geliştiğini göstermektedir. XVI. yüzyıl sonlarından itibaren kır bölgelerinden şehirlere doğru küçümsenemeyecek bir nüfus akını vuku bulmuştur. Bunun sonucunda Batı Anadolu ve Marmara bölgesinde nüfusun yoğunlaştığı görülüyor. 1699'da İzmir nüfusu 24.000 olarak gösteriliyor.⁷ Bu nüfus kaymasında nüfus artışının rolü olduğu kabul edilmekle beraber, bunda daha başka sebepler bulunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, köy ve kasaba halkı istedikleri gibi yerlerini terk ederek başka memleketlere gidemezlerdi.⁸ Bu husustaki kesin kanun maddesine rağmen, köy ve kasaba halkının bütün bir bölgeyi içine alır şekilde yerlerini terk etmesi onları ne gibi şartlara zorladığını ortaya koymaktadır. Bu içtimai buhranın Türkiye'deki köy topluluğunu ne derece tahrip ettiğini tespit etmek ve bu olayın ne kadar yaygın olduğunu görmek için, 1691 yıllarında tanzim edilmiş bazı defterlere bakmak icap eder. Devlet, 1691 yılında konar-göçer hayat yaşayan topluluğu yerleştirme teşebbüsüne giriştiği zaman, önce, Anadolu, Karaman, Bozok, Adana, Urfa gibi sancaklarda boş ve sahipsiz olarak işletilmeden duran toprakların ve köylerin tespitlerini, diğer deyimle tahrirlerini yaptırdı. Tahriri yapanların mahallinde yaptıkları tespit, Anadolu, Maraş, Sivas, Karaman ve Rakka eyâletlerinde bulunan yüzlerce, hatta daha da fazla köyün sahipsiz ve terk edilmiş olduğu anlaşılmıştı; bu tespiti yapan yazıcılar, köylerin yanına kırmızı mürekkeple "yüz senedir hâli ve harabdır", "elli senedir hâli ve harapdır" veya "celâli fetretinde harap olmuştur" ibarelerini kaydetmişlerdir.⁹

Gerçekten de XVII. yüzyılın başlarında içtimai buhranlar sebebi ile Anadolu köy-çiftçi topluluğunun emniyetsizlik yüzünden büyük kasaba ve şehirlere göç ettiği görülmektedir.¹⁰

Meselâ 1609'da Kuyucu Murat Paşa, İstanbul ve civarına sığınmış olan Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelmiş mültecilerin, eski yerlerine dönmelerini temin için bir ferman çıkartmıştı. Meselâ, o zaman Tekirdağ'daki göçmenlerden bir kısmı, Kemah'tan gelmiş Ermenilerdi.¹¹ Osmanlı cemiyetinde kasaba ve şehir arasında nüfus ile idari teşkilat bir ölçü olarak alınabilir. Küçük şehir de denilebilecek kasaba, bizim gördüğümüz çeşitli kayıtlardan köyün büyücek olanı ve nüfusu ortalama 700 ile 1500 arasında bulunan bir iskân ünitesidir. Şehir, bundan daha karmaşık bir kuruluş manzarası göstermektedir. İdârede kadı ve subaşı'ndan başka, ticaret ve sanat ehli de yer alır, bir ticaret ve iş hayatı vardır. Çeşitli esnaf grupları arasında inşaat ve inşaatla uğraşanlar önemli bir mevkiye sahiptir.

Bazı kasabalar gibi şehirler de mevcudiyetlerini, yerini münasip seçilmiş olmasına ve bölgedeki ulaştırma şebekesini kontrol edebilecek durumda bulunmalarına borçludurlar;¹² bu suretle yeni şartlara ve vasıtalara uyum sağlayarak yavaş veya süratli bir şekilde gelişmişlerdir. Bu bakımlardan yollar ve pazar yerleri, ¹³ kasabaların mevcut olmalarına, yaşamalarına sebep olmuştur.¹⁴ Osmanlı Devleti'nin yeni kasaba ve şehirlerinin kurulmasını teşvik eden tutumu¹⁵ yanında, iskân merkezle

Şehir Mimarları

rindeki nüfusun yerinde kalmasına dikkat eden bir siyâseti vardı; zirâi ekonomiye sahip olan Osmanlı cemiyetinde, üretimin düşmemesi ve iskân merkezlerindeki kayıtlı mükelleflerin azalmasını önlemek için, kanunnâme'ye buna dair bir madde dahi konmuştu.¹⁶ Bu takyidâta rağmen, bu nüfus naklinin olması ve bu husustaki zaman aşımı kaydının bir müddet sonra ihmal edilmesi, idârecilerin gerçekleri kabul edebildiklerini göstermektedir. Bu kabilden olarak bir köyün kasaba olabilmesi durumu da kabul edilmiştir.¹⁷ Bu şekilde köy iken kasaba haline gelmiş iskân topluluğunda, defterde yazılı olan raiyyet resmi verilmek şart olarak koşulmuştu; başka yerden gelip kasabanın kasaba olmasına sebep göçmenler, sâkin olalı on yıldan fazla zaman geçtiği takdirde, artık o kasabanın raiyyeti olmuş addedilirdi.¹⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nun XVII. yüzyıl şehirlerinin nüfuslarına ait rakamlar aşağıya kaydedilmiştir:

Tablo II

	Bulunan	
Şehir Yıl	Hâne tahmini nüfus	
Ankara 1	1607 -	23158
Bayburt 2	1640 -	3535
Bor 3 (1642)	351	$x 5 = 1755$
Niğde 4	1642 561	$x 5 = 2805$
Trablus Şam 5	1645 1609	$x 5 = 8045$
Hama 6	1645 1171	$x 5 = 5855$
Tokat 7	1641 3858	$x 5 = 19290$

1 Özer Ergenç, 1600-1615 yılları arasında Ankara İktisat tarihine dâir araştırmalar, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, 8-10 Haziran 1973, Ankara 1975, s. 147, 148.

2 İsmet Miroğlu, XVI. yüzyılda Bayburt Sancağı, İstanbul 1975, s. 123.

3, 4 Tahrir-i Livâ-i Niğde, MAD, nu. 6510.

5 Tahrir-i Livâ-i Trablus-Şam, MAD, nu. 842.

6 Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Hama, nu. 516.

7 Defter-i Mufassal-ı Medine-i Tokat, Tap-Tahrir, nu. 772.

Şehir Mimarları

(Editörün notu: Makalenin alındığı orijinal metinde Trablus Şam ve Hama şehirlerinin Hâne sayıları sırasıyla 1600 ve 1771 olarak verilmiştir. Bunun bir dizgi hatası sonucu oluştuğunu kabul edip bu rakamları sırasıyla 1609 ve 1171 olarak düzelttik.)

II. İnşaat Esnafı

İnşaat genel olarak kârgir ve ahşap olarak yapılmakta idi. Ahşap inşaatın daha yaygın olduğu söylenebilir.19 Ucuzluk ve bazı zelzele bölgelerinde daha emniyetli telâkki edilmesi, bu rağbeti arttıran unsurlardandır. XVII. yüzyıldan itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nun bugünkü Türkiye'ye isâbet eden topraklarında, köylerden şehirlere vukû bulan akın sonucunda, özellikle İstanbul, Bursa, Konya, Edirne gibi şehirlere nüfus yığıldığı, bunun sonucunda bugünkü gecekondu bölgelerini hatırlatan, inşaat kaidelerine riayet etmeksizin yapılan yanaşık düzen binaların, şehirlerin bağlık ve bahçelik kısımlarını istilâ ettiği zikredilmelidir.

İstanbul'da mimarbaşı, inşaat nizâmına ait düzenlemeleri yapmakla görevli idi. Yani işçi ücretlerini20 ayarlar, inşaat malzemesinin fiyatlarını ve temini hususundaki kaideleri tespit eder ve uygulardı. Bu hususlar imparatorluğun muhtelif şehirlerinde, oralara müstakil mimarlar tayin edilinceye kadar, kadılar tarafından takip edilmesi gerekli kaideler olarak kabul edilirdi.

İnşaat esnafı hakkında XVI. yüzyıldan itibaren zengin malzeme bulunmaktadır. 1553-1558'de Süleymaniye Camii ve imareti inşaatında şu mesleklere mensup esnaf bulunuyordu: bennâ (duvarcı), taşçı (sengtraş), marangoz (neccâr), nakkaş, lâğımçı, demirci (haddâd), camcı, kurşuncu (surbger) vs. olarak 3523 kişi ki bunun %51'i Hıristiyan, %49'u Müslüman idi.21

XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun bir müdafaa durumuna girmesi sebebi ile hudûd kalelerinin tahkimi yoğunlaşmış, bu vesile ile inşaat esnafı hakkında zengin malzeme bulunmaktadır. Buna bir misâl olarak Hotin kalesinin tamiri ve genişletilmesi ile görevli hassa mimarlarından Mehmed'in22, maiyetinde çalışmış olanların kayıtları vardır; Gurre-i Zilhicce 1134'te vuku bulan Hotin kalesi tamirinde şu inşaat esnafı çalışmıştı: neccâr, lâğımçı, demirci, kaldırımçı, su-yolcu, taş kırıcı, duvarcı, meremetçi.23 Burada bir hususa işaret etmek yerinde olacaktır. İnşaat esnafına Osmanlılar daha ziyade "esnâf-ı mimar" adı veriyorlardı. İstanbul'da ise "neccâran ve buna tâbi ehl-i hiref" ifadesi kullanılıyordu. Bazı inşaat esnafı için aynı ismi kullanmadıklarını, bazen değişik şekilde ifade ettiklerini belirtmek icap eder. 1715'te tamir için İstanbul'dan gönderilen esnafın ihtisası daha ayrıntılı olarak belirlenmiştir: neccâr, divarçı, lâğımçı, kireç yakıcı, sıvacı, taş yonucuyân, kaldırımçı, tezgaç-ı demirciyân, taş kırıcı, demirci, küfegici, camcı, nakkaş, su-yolcu, bıçkıcı, burgucu.24 Askeri mahiyetteki resmi inşaat için tam teşekküllü inşaatçı grupları gönderildiğinden şüphe yoktur. Adana'daki inşaat esnafı "esnâf-ı neccâran ve mi'mâran" diye tavsif edilmektedir.25 Zaman zaman mimar esnafının veya inşaat esnafının kimler olduğu, esnaf ve idare arasında münakaşa konusu olmuştur. Bu sebeple karışıklığa meydan vermemek için her bir esnaf deftere yazılarak, mimar, yani inşaat esnafının kimler olduğu hakkındaki şüpheler giderilmektedir; 26 inşaat ile ilgili 33 esnaf grubu tespit edilmiştir; Kahire'de ise 24 esnaf grubu, mimar esnafı zümresi olarak kabul edilmiştir.27

Şehir Mimarları

Başkentte, inşaat esnafı diğer yerlere nazaran daha çeşitlilik gösteriyordu. Bu esnaflar kendi aralarında da 28 “vasat”, “üstad”, “şakird”, “kalfa” diye derecelere ayrılmıştı. Böyle olmakla beraber, şehir ve kasabaların büyüklüğüne göre inşaat esnafı sayı ve cins bakımından farklılık göstermektedir. Meselâ Adana’daki “mimar” veya inşaat esnafı ile Bursa ve Balıkesir esnafı arasında sayı ve çeşitlilik bakımından ayrıcalık vardır.²⁹ Böyle olmakla beraber, bina inşası ile doğrudan doğruya ilgili esnaf: nakkaş, taşçı, kireççi, sıvacı, neccâr, divarcı, horasancı, lâğımçı, su-yolcu ve rençberden ibarettir.³⁰ İnşaat esnafı arasına doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak aynı sıfatla katılanların isimlerini Evliya Çelebi kaydetmektedir.³¹

Evliya Çelebi, inşaat esnafının sınırını çok geniş tutmuştur. Öyle ki, aralarında bu gruba dahil olmaması icâp edenler vardır. Bununla beraber, bunun 1116 tarihli olup, Adana sicillerinde kayıtlı liste ile karşılaştırmak yerinde olacaktır. Başmimar Ebubekir tarafından bildirilen bu listede; Dülger, Divarcı, Kireççi, Keresteci, Mismarcı, Demirci, Keserci, Destereci, Burgucu, Camcı, Sıvacı, Hâkıcı, Horasancı, Badanacı, Bıçakçı, Sadıkçı, Sandıkçı, Değirmenci, Arabacı, Çukurcu, Kutucu, Marangoz, Hurdacı, Taşçı, Furuncı, Kerbiçi, Sırık hammalı, Arka hammalı, Beygir hammalı, Kafesçi ve kaldırımcı bulunmaktadır.³²

Evliya Çelebi’deki esnaf listesi, IV. Murad zamanında 1639 yılında yapılmış olan esnaf sayım defterlerinden alınmıştır. İnşaat esnafına giren grupların fazla olmasını, İstanbul’u imparatorluğun en büyük şehri olarak tabii görmek icap eder. İstanbul’da kireççiler bile ihtisas gruplarına ayrılmışlardı.³³ Keza kurşun örtücü, tahta (?) kurşuncu ancak büyük abidevi inşaatla rastlanan ve aranan bir esnaflık türüdür. Keza taşçılar esnafı için, İstanbul’da mermerci ile birlikte mermer ocaklarında mermer yaran esnaf da bulunmaktadır. Bunlar dışında iskemleci, ferrâş, tabutçu, gergefçi-taht-revancı, su dolapları çarkçısı da yalnız İstanbul’da görülen ve inşaat sektörüne ithal edilen esnaflardır. Bununla beraber imparatorlukta bazı şehirler, İstanbul kadar olmasa bile, onu hatırlatacak şekilde inşaat esnafının çeşitlerini ihtiva etmektedir. Saray Bosna bu şehirlerden biridir.³⁴

Savaş zamanı sınırlara asker sevk edilirken, cephelerdeki ordugâhta, daimi olarak bulunan ordu esnafı arasında, Hassa Başmimarı’nın da lüzum göstermesi sonucu dülger, taşçı, lâğımçı, su-yolcu gibi inşaat esnafına mensup kimseler de yer alırdı.³⁵ Bu inşaat işçileri ücretle tutulup, bazen yarı ücretleri peşin verilerek gönderilirdi.³⁶ Bunlar lüzumlu aletleri ile birlikte vaktinden önce Ordu-yı hümayun’a katılırlardı. Meselâ 1715’teki Mora seferine çeşitli inşaat gruplarına mensup 440 kişinin katılması Baş mimarın da gerekçe göstermesi sonucunda uygun görülmüştü.³⁷

Bu fırsattan faydalanarak, İstanbul’un, bütün inşaat esnafının yegâne kaynağı olmadığını da ifade etmek gerekir. Fazla ihtiyaç duyulduğunda su-yolu tamirlerine Bursa’dan su-yolcu esnafı, binalara çini döşemek gerektiğinde, Kütahya’dan çiniciler, Bursa’dan da taşçılar getirilirdi.³⁸

III. Hassa Mimarları ve Şehir Mimarlarının Meslekî Hususiyetleri

İstanbul’da bulunan Hassa Mimarları Ocağı vasıtası ile resmi devlet yapılarını ve varlıklı kimselerin yaptırdığı binaları, inşaat nev’ilerini takip etmek imkanına sahibiz.³⁹ İmparatorluk

Şehir Mimarları

dahilindeki her türlü inşaat, Baş mimar başı ve emri altındaki mimarlar ocağı tarafından murakabe edilmektedir. Baş mimar, yerine göre bir inşaat için, emrindeki mimarlardan bir veya ikisini devlete ait inşaatın bitirilmesi hususunda görevlendirebilirdi. Yahut bir eserin inşasını üzerine alabilirdi; bütün bu hususlarda duruma göre gereken şekilde davranır, ya üzerine alır, ya da bir başkasına havâle ederdi.⁴⁰

Osmanlı mimarları inşa edecekleri binalar için önceden bir plân yapmakta idiler; buna devrin tabiri ile “resim” denmekte idi. Yapılan bu resimde, belirtilen hususiyetlere göre muhammen keşif bedelleri hesap edilirdi.⁴¹ Osmanlı mimari terminolojisinde plân ve kroki karşılığında resim ve tasvir kelimeleri kullanılıyordu.⁴² Bundan kastedilen model mahiyetindeki mücessem resimdir. Keşif defterlerinin yanı sıra, kütüphane ve arşivlerdeki tasnifler ilerledikçe, yapılan binaların resimleri de bulunmakta,⁴³ bu da Türk mimarlarının, bilinenin aksine plân ve krokilerle çalıştıkları gerçeği ortaya çıkmaktadır. Mimar tayin gerekçesinde, istenen meslekî vasıflar arasında, resim veya tasvirde maharet sahibi olunması hususu da vardır. Bununla beraber her mimar için bu vasfın zikredilmediğine, bir mimarın resim ve plân yapmada ihtisas sahibi olduğu takdirde belirlendiği ifade edilmelidir. Nitekim Özü tarafına gönderilen iki mimardan biri Mehmed ressam, diğeri Selim mühendis idi.⁴⁴

Devlete ait olan inşaat bu şekilde tamamen Mimar-başı veya onun tarafından görevlendirilen hassa mimarlarının mesuliyetine bırakılmıştır.⁴⁵ Devlete ait inşaat derken, savaşlar arefesinde hareketlenen kale,⁴⁶ palanga gibi askeri inşaat kastediliyor.⁴⁷ Bu şekilde imparatorluk içindeki hassa mimarlarının sayıları 1526-1689’da 18 ile 42 arasında değişmektedir. 1689’da bu sayı 36’ya inmişti.⁴⁸ 1801 yılında hassa mimarlarının halifeleri hakkında bir rakama sahip bulunuyoruz. Buna göre, devamı olup müstaid 22 mimar halifesi, devamı olup ihtiyar olan 6, müstaid ve gayrı müstaid olup, devamı olmayan 24 mimar halifesi bulunuyordu.⁴⁹ Mimarbaşı’nın görevi başında bulunmayacağı hallerde yerine bir vekili (Mimar-başı kaimmakâmı) nezaret ederdi.⁵⁰ Büyük inşaatlarda dikkati çeken bir husus da daha ziyade devlete ait inşaatlarda görülen bina eminleridir. Bina eminleri inşaat ile ilgili olarak işçi ücretlerinden, inşaatla ait malzeme alış ve sarfiyat hesaplarını tutan bir nev’i devlet müteahhidi durumunda idiler.⁵¹ İstanbul, Bursa, Bosna, Edirne gibi büyük şehirlerde bina yaptıracak kimse, bulunduğu yerin mimarî bakımdan sorumlusuna müracaat edip, bu konuda izin aldıktan sonra kendi arzusuna göre istediği kimseye inşaatı veremez veya istediği işçileri kullanamazdı.⁵² Ordunun hareketi sırasında da mimara ihtiyaç duyulması tabii idi; meselâ 1582’de Ferhad Paşa’nın Şark seferinde hassa mimarlarından 15 kişi görevlendirilmişti.⁵³ Bunun yanı sıra uygun miktarda inşaat işçileri de ordunun yanı sıra gönderilirdi.⁵⁴ XVIII. yüzyıldan itibaren bazı şehir ve bir bölgenin merkezi durumunda olan kasabalara mimarlar tayin edilmeye başlandı. Rumeli, Batı Anadolu ve Marmara bölgesinde şehir ve kasabaların gelişmesine bir diğer delil olarak, şehir mimarlarının tayini gösterilebilir. Bunların mahiyetini, faaliyetlerini ve hukukî nizamlarını tespit etmek, Baş mimar emrindeki mimarların da faaliyetine ve hüviyetlerine açıklık getirecektir. Bu suretle, Osmanlı şehir ve kasabalarının mahiyet ve meselelerine de bir bakıma açıklık getirilecektir.

Şehir Mimarları

Mahiyetleri

“Mimar” kelimesi Arapçadır; Farsça karşılığı “âbâdan künend” olup, Türkçesi “şenlendirici”dir.⁵⁵ Bu Türkçe kelime XVII. yüzyıl başlarında bu manasında artık kullanılmıyordu;⁵⁶ onun yerine mamûr edici manasındaki mimar kullanılmakta idi; imaret Arapça olup, Farsçası âbadan kerden, Türkçesi şenletmektir; bu sahada kullanılan kelimelerden biri de Arapça umrandır; Farsçası âbâdanî, Türkçesi şenliktir.⁵⁷

Başkentin dışındaki şehirlerde Edirne, Bursa, Kahire hariç devamlı bir mimar görevlisi bulunduğu hakkında fazla bir bilgi mevcut değildir. Bu konuda en eski kayıtlar XVI. yüzyıla aittir. Öyle anlaşılıyor ki XVI. yüzyılda eyaletlerde görevlendirilmiş olan mimarlar bulunmakta olup, bunlar timar sahibi idiler.⁵⁸ Bunun yaygın bir eğilim olmadığı, ancak huduttaki kalelerde gerekli tahkimatı yapmak üzere merkezden huduttaki eyaletlere gönderilen mimarlar olarak dikkati çektiği anlaşılmaktadır.⁵⁹ 1556'da Van mimarlığında bulunmuş olan Selman adlı gayrimüslim mimarın 20 akçe ulufesi vardı; bu zat Van'daki “miri binaların” mamûr olmasına çalışıyordu.⁶⁰ Bununla beraber, yaygın olmayarak bazı büyük şehirlerde mimarların görevlendirildiğini gösteren deliller de vardır. Meselâ Ramazan 975'te Üsküp'te Hayreddin, Memiş, Yusuf adlı mimarlar oturmakta olup, Hayreddin Mimarbaşı unvanını taşıyordu.⁶¹ O tarihte Başmimar Sinan olduğuna göre, Hayreddin'in Üsküp'ün bulunduğu eyaletin Başmimarı olduğu anlaşılıyor. Bununla beraber bu bizim bahis konusu etmek istediğimiz şehir mimarları değildir.⁶²

Bir şahıs, nesiller boyu devam edecek ölümsüz bir hayır eseri yaptırmayı düşündüğü takdirde, İstanbul'daki büyük üstat mimarlara müracaat etmesi icap etmektedir. Şüphesiz irtibat kurabildiği takdirde, üstatların en büyüğü olan Başmimar'ın yaptıracığı eserin yapımını deruhte etmesini isteyecektir. Fakat büyük bir imparatorluk içinde yapılan bütün özel inşaat müracaatlarına cevap veremeyeceği için, mahiyetinde çalışan ve sanatkârlığına güvendiği mimarları tavsiye eder, o mimarlar da eserin yapılması istenen şehre giderek çalışmalara başlarlardı.⁶³

Başmimarlık hakkında XVI. yüzyıl başlarından itibaren, bahis konusu olan şehir veya eyalet mimarları hakkında ise XVII. yüzyıldan itibaren bol malzemeye sahip bulunuyoruz. Böyle olmakla beraber, şehir veya eyalet mimarlığının ne zaman ihdas edildiği kesin olarak tespit edilememektedir. Bu hususta elimizde en eski belge 1627 tarihine aittir. Bu belge Manisa Mimarbaşısı olan Hasanoğlu Hüseyin Beg'e ustalık tevcihi için yapılan merasimle ilgilidir.⁶⁴ Doğrudan doğruya bu konu ile ilgili olarak elimizdeki belgeler böylece 1627'den başlamakta, fakat çoğunluğu 1668 ile 1810 tarihleri arasında bulunmaktadır. Bu belgelerden 29 tanesi Anadolu'daki⁶⁵ şehir ve kasabalara aittir; aynı şekilde Rumeli'ye ait 15,⁶⁶ Arap memleketlerine ait 4,⁶⁷ Doğu ve Kuzey Anadolu şehir ve kasabaları için 4 yere ait⁶⁸ belge mevcuttur. Belgelerden edindiğimiz izlenime göre, bu müesseseye 1659/60'a yeniden nizâm verme zarureti hasıl olmuştur. Bu belgelerin çoğunluğu zikredilen mimarların tayinleri ile ilgili olup, esas vazifelerinin şehirdeki inşaat esnafını kontrol etmek olduğu kaydedilmiştir.

A. Yetişme Tarzları ve Mahiyetleri

Şehir Mimarları

Şehir mimarları, şehirlerdeki “bennâ”, neccâr, taşçı, horasancı kereste ve saîr inşaat ile ilgili işleri yapan “ehl-i hiref” esnafa karışan kimselerdir.⁶⁹ Görevleri icabı “ilm-i hendese”de maharet sahibi kimseler⁷⁰ olmaları icap etmektedir. Bir başka deyimle san’at-ı mimariye’de kâmil ve ilm-i hendese’de mâhir” kimseler olmaları gereklidir; ⁷¹ veyahut tayin edilmesi istenen mimarın “emr-i bina ve mesahadan habîr” olduğunun temin edilmesi lazım idi.⁷² Onlar hakkında kullanılan diğer bir ifade de “hendese ve mesaha ilminde mâhir” ibaresidir.⁷³ O zaman mimarlık sanatının eş manalısı olarak nadiren mühendis de kullanılmıştır. Şehir mimarlığına tayin edilenler de “ilm-i hendeseden haberdar ve emr-i bina ve mesahayı” bilen olması gerekiyordu. Mühendis, bazen mimarın eş anlamlısı olarak kullanılmıştır. Fakat XVIII. yüzyıl sonlarına doğru, memlekete Batı teknolojisinin girişi⁷⁴ ile bugünkü anladığımız manayı iktisap etmeye başlamıştır.

Hendese, lûgat dahilinde iki manaya gelmekte idi; birincisi zirâ ile ölçmektir. Diğeri oranlamak veya tahmindir; fakat ıstılah dilinde ilm-i hesap manasına eşyanın şeklini, mikdarını bilmektir. İstanbul’daki mimarlar, sedefkârlar kârhanesinde nazari olarak hendeseye dair okunan kitaplardan sonra, büyük üstatların yanında yıllarca fiili olarak çalışarak mesleğin esasını öğrenirlerdi.⁷⁵ Meselâ Sedefkâr Mehmed Ağa, önce yirmi yıl Mimar Sinan, ondan sonra Dalgıç Mehmed Ağa, önce yirmi yıl Mimar Sinan, ondan sonra Dalgıç Mehmed ve Davud Ağaların maiyyetinde çalışmıştı.⁷⁶

Şehir mimarî olarak yapılan ilk tayinlerde, mimarların çalışma bölgeleri geniş tutulmuştu. Daha sonraları ihtiyaca göre, aynı bölge birkaç kısma ayrılarak mimarlara tevcih edilmekte idi. Meselâ 3 Şubat 1674 tarihinde Tekirdağ (Rodosçuk), Hayrabolu, Malkara ve İncecik tek bölge addedilerek bir mimara tevcih edilmişti.⁷⁷ Balıkesir’de şehir mimarlığı “Balıkesir ve kazalarında vâki’ neccar ve ona tâbi ehl-i hiref taifeleri üzerine” tayin edilmekte idi.⁷⁸ Bu şekilde yapılan ilk tayinlerde mimara “Mimar-başı” unvanı verildiği dikkati çekmektedir. Bu hususta bir diğer misal Bursa bölgesinden verilebilir; 13 Zilhice 1100 (28 Eylül 1689) tarihli bir belgede Bursa, Gemlik, Yenişehir, Mudanya ve İnegöl kazalarına bir mimar tayin edildiği ve bunun hassa mimarlık vekaleti olarak belirtildiği zikredilmektedir.⁷⁹ Hatta bu tayin, mahallinde “Mimar-başı’lık” olarak da kabul edilmektedir.⁸⁰ Nitekim daha sonra, yani XVIII. yüzyılda, bu iki misalde zikredilen kazalara ayrı ayrı mimar tayini yapılmıştır. Bununla beraber Edirne, Belgrad, Kahire⁸¹ gibi büyük merkezlerde, birden fazla mimar bulunmakta olduğundan, orada bulunan mimarların kıdemlisine Edirne Mimar-başısı⁸² ve Kahire Mimar-başısı tabir edilmiştir. Mısır büyük bir memleket olduğundan, buradaki Mimar-başı’nın emri altında çalışan mimarlar ikiden fazla idi.

Bununla beraber bu husus, yalnız zikredilen şehirlere ait olmamak gerek. Çünkü aynı şekilde Mısır Mimar-başısı⁸³ Kudüs Mimarbaşısı⁸⁴ gibi yaygın bir anlamda kullanıldığı müşahede edilmektedir. Mısır’daki mimar Kahire’de bulunduğundan, Kahire mimarı diye de bilinmektedir. Burası büyük bir memleket olduğundan, bu işle görevli mimarların başına Mimarbaşı deniyordu.⁸⁵ Bu hususta daha başka şehirlere yapılan tayinlerde de Mimarbaşılık şeklinde tevcih yapılmıştır.⁸⁶ Hatta büyük olmayan ve kasaba hüviyetinde olan yerlere yapılan tevcihte, aynı unvan, yani Mimarbaşılık zikredilmiştir.⁸⁷ Bu suretle nüfusu fazla olan şehir ve kasabalar birtakım meselelerle karşı karşıya kalmışlardı. Böyle bir akın karşısında organize olmadığı görülen şehirlere artan yeni ihtiyaçlara

Şehir Mimarları

cevap verecek teşkilata ihtiyaç vardı. Bunlardan bir tanesinin de kasaba ve şehirlerde inşaat meselesinin ortaya çıkmış olmasıdır. İstanbul'da bulunan Başmimar ve onun emrindeki mimarların, imparatorluk içinde gittikçe yoğunlaşan inşaat faaliyetini murakabe edemeyecekleri aşikârdır.

Öyle anlaşılıyor ki, önceleri İstanbul, Edirne ve Bursa gibi şehirlerin dışındaki şehir ve kasabalar, bu hususlarda kendi hallerine bırakılmasa bile, kadıların murakabeleri altına bırakılmışlardır. Bu bakımdan Mimar başının onayı ile ihtiyaç bölgelerine mimar tayininin düşünüldüğüne şüphe yoktur. Orada görev yapan mimarlar, kendilerinin tayinini öne süren Mimarbaşı'nın vekili sıfatı ile, buldukları bölgede görev yaptılar.⁸⁸ Şehir mimarlığı teşekkül ettikten sonra, bunlar işlerin çoğaldığı zamanlar yanlarına bir vekil (vekil-i mimar) tayin edebiliyorlardı.⁸⁹ Mimar vekilliği tabiri, yeni bir mimar tayin edilinceye kadar, inşaat esnafı içinden en kıdemli bir kimse için de kullanılmaktadır. Önceleri Mimarbaşı vekili olarak bilinirlerken, buldukları şehirlerde veya bölgelerde bulunan diğer meslektaşlarının faaliyetini ve diğer özel çalışanları da kontrol ettiklerinden onlar baş olmuş oluyorlardı. Bir bakıma görev bölgelerinin Mimarbaşısı idiler. Diğer bir deyimle, görev bölgelerindeki bütün inşaat esnafını, kalfaları, ustaları ve inşaata ait türlü teknik işleri halleden mimar manasında Mimarbaşı kelimesi onlar için kullanılmıştır.⁹⁰

Şehir mimarlığının ne zaman ihdas edildiği hakkında kesin bilgi yoktur. Eldeki belgeler XVII. yüzyılın ortalarından itibaren olup, en eskisi 1627 tarihine aittir. Öyle anlaşılıyor ki, bu memuriyet, şehirlerdeki inşaat esnafını bir nizama bağlama teşebbüsü ile ilgilidir. Nitekim Cevdet-Belediye, 5914 numaralı, Edirne Mimar başının nüfuz ve salahiyeti ile ilgili olup, inşaat amelesine 1659'da bir nizam verildiğinden bahsetmektedir. Bu nizamda, Edirne'de Mimarbaşı olanlara inşaat esnafının tabi olduğu ve bu hususta 1659'da nizam verildiği kayıtlıdır. Bu bakımdan şimdilik elimizde mevcut bu belgeye dayanarak, şehir mimarlığının 1627'den önce anlatmak istediğimiz manada ihdas edildiği söylenebilir.

Şöyle bir hükme varmak mümkündür. İlk defa yapılan tayinlerde, hiç olmazsa elimizdeki belgelere göre 1627'den itibaren, önceleri Mimarbaşı vekili tabiri kullanılmıştır. Bu, İstanbul'daki Başmimar nâmına, onun gibi bölgelerinde görev yaptıkları manasında doğrudur. Fakat görev yaptıkları bölgede, mevcut inşaat esnafını kontrol ettikleri ve inşaat ile ilgili teknik işleri murakabe ettiklerinden, bölgelerindeki mimarlar ve inşaat esnafı için Mimarbaşı idiler. Aslında bu devirde kullanılan terimler seyyaldir. Bir müddet sonra Bursa Mimarbaşısı, Ayvalık Mimarbaşısı terimleri yerine Bursa mimarı, Ayvalık mimarı ibareleri kullanılmaya başlanmıştır. Bu sonuncu husus, Tanzimat Devri'ne kadar devam etmiştir.

B. Şehir Mimarlarının Tayin Usulleri ve Hukuki Nizamları

Yukarıda geçirdiği gelişmeyi açıkladığımız şehir mimarları, bölgelerindeki⁹¹ dülger, neccâr, taşçı gibi inşaat esnafı üzerine mimar tayin edilmişlerdi; inşaat esnafı, onların izin ve ruhsatı olmadan hiçbir inşaata başlayamamakta idiler.⁹² Aynı zamanda vergileri de inşaat esnafından onlar toplardı. Bölgelerindeki inşaat ile ilgili bütün esnafın "zabit", yani yönetici tayin edildiklerinden onların arasında çıkan ve çıkacak bütün anlaşmazlığı halletmek zorunda idiler.

Şehir Mimarları

Böyle olmakla beraber, şehir mimarlarının sayıları başlangıçta fazla değildi; daima bölgelere göre tayin yapılmıştı. XVIII. yüzyılda ise, geniş telakki edilen bir bölgede iki ayrı mimarlık kadrosu ihdas edilerek, görev sınırı, makul bir hadde indirilmiştir. Meselâ Osmancık kasabasında bir mimar mevcut değil iken, gösterilen lüzum üzerine Hassa Mimarbaşı İsmail'in 31 Aralık 1682 tarihli ilâmı üzerine Muslu Halife adlı kimse Osmancık ve civarının mimarlık hizmetine tayin edilmişti.⁹³ Aynı şekilde Bilecik kasabasında da mimar olmadığından Sarı Serkiz adlı gayrimüslim Bilecik mimarı tayin edildi.⁹⁴ Bazen bir bölgede ortaya çıkan ihtiyaç sebebi ile tayin yapılmadan da bir mimarın bölgenin isteği ve kadının kabul etmesi ile mimarlık vazifesini yaptığı görülmektedir. Bu gibi durumlar, kadrosuz olarak o vazifeyi yapan şehir mimarı, iyi vazife yapmadığı, yerine bir başkasının tayin istendiği zaman ortaya çıkmaktadır.

Merkezde kaydı olmadığı anlaşılınca "bilâ berat" mimarlık yapanın yerine fiilî durum, bir ihtiyacın ifadesi olarak kabul edilerek, uygun bulunan adayın ismi Başmuhasebe'ye kaydedilerek resmî hale getirildikten sonra, şahsa ait tayin beratı verilmekte idi.⁹⁵ Meselâ bu hususta bir misal olarak Trabzon şehrindeki neccâr, sıvacı, demirci ve ona tâbi ehl-i hiref üzerine bilâ tayin mimar olan Mustafa'ya ait muamele gösterilebilir. Mimar Mustafa ehil olmadığı gibi, işi başında olmayıp, başka yerde bulunduğundan bu sefer dülger esnafından Usta Ali'nin tayini uygun görüldü.⁹⁶

Taşrada muhtelif kaza merkezlerinde mimarlık yaparak tecrübelerini arttıran mimarlar ve diğer inşaat ustaları daha sonra önemli ve büyük şehirlerdeki görevlere tayin edilmişlerdir.⁹⁷ Bununla beraber, kademeleri aşım müstakilen mimarlığı elde etmek kolay değildi. Gayrimüslim sanatkârlar için en önemli şey mimarlık elde etmek değil, cizye'den muaf tutulmaktı.⁹⁸ Bu mimarların, şehir mimarlıklarına tayin edilmelerinde İstanbul'daki Hassa Başmimarının lüzum göstermesi (ilâmı) en büyük rol oynamakta idi; bu bakımdan Edirne gibi büyük bir şehrin mimarlığından, Kuşadası gibi bir kasabanın⁹⁹ mimarlığına kadar bütün tayinler onun tarafından yapılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bilinen bütün mimarlıkların kayıtları Divân-ı hümayun Başmuhasebe ve nişan kalemlerinde bulunmaktadır. Bütün tevcihler Hassa Başmimarının ilâmı, diğer bir deyimle lüzum göstermesi ile yapılmaktadır. Bundan ve bazı belgelerden anlaşılmaktadır ki, bu hususta ayrı bir defter olmak icap etmektedir. Hangi şehir ve kasabaya olursa olsun mimar tayini daima Başmimar tarafından onaylanmakta ve buna dayanarak da tayin yapılmakta ve beratı verilmektedir. Tayin için ilk muamele, mahallin ihtiyaç göstermesidir. Yani, bölge kadılarının buldukları idari bölgede mimarlığa duyulan ihtiyacı bildirmeleri (arz etmeleri) işleme başlamak için gerekmektedir. Meselâ 1676'da Sofya mimarlığı İbrahim adlı kimse için, Sofya kadısının arzı ile teklif edilmişti; bu teklif, (arz), Hassa Başmimar Ahmed'in ilâmı ile geçerlik kazanmıştır; ancak bundan sonra tayini gösteren nişanı verilmiştir.¹⁰⁰

Bir şehir mimarı, görevini iyi yapamıyorsa, yetersiz bulunuyorsa, gene bulunduğu idari bölgenin kadısının arzı ve buna dayanarak Hassa Başmimarının ilâmı ve teklifi ile azledilip, yerine mahallinden teklif edilen kimse tayin edilirdi.¹⁰¹ Bir başka husus da, şehir mimarlığı yapan kimse, kendi isteği ile görevden ayrılabilirdi; o takdirde de yerine bir başkası tayin edilirdi.¹⁰²

Şehir Mimarları

Bir mimar vefat ettiği zaman, oğlu babasının işini yapacak şekilde yerleştirilmişse, şehir mimarlığı ona verilir.103 Yeni bir hükümdarın tahta çıktığı (cülûs) zamanlar, şehir mimarlarının beratları da yenilenmektedir.104 Saray Bosna mimarlığı bu konuda elde bulunan en eski kayıtlardan birini teşkil etmektedir.105 Bir diğer önemli nokta da, bazı yerlerdeki şehir mimarlıklarının gayrimüslim sanatkârların uhdelelerinde bulunmasıdır.106 Alaşehir kasabasında olduğu gibi, kendi adına yaptığı müracaat üzerine Yanko oğlu Nikola'nın tayin edilmesi teklif edilmişti.107 Tire,108 Adana109 ve Balıkesir110 gibi bazı yerlerde de mimarlıkların Müslümanlardan gayrimüslimlerin eline geçtiği görülmektedir.111 Bunlardan ve diğer kayıtlardan anlaşılmaktadır ki, mimarlar arasında meslekî yarışmanın da ötesinde bir rekabet ve hatta çekişme söz konusudur. Meselâ Filibe mimarı tayin edilmiş bulunan Mehmed, bulunduğu bölgede vazifesine dışarıdan müdahaleler olduğunu, inşaat için yaptığı keşif

hususundaki çalışmalarına karışıldığından bahsederek, bu durumdan Veliko ve Acı (Hacı) Niko gibi kimseleri mesul tutmaktadır.112 Buldukları şehir ve kasabalarda, meslekî rekabetin de dışında bir çekişmenin olması, gördükleri işin, buldukları bölgede, iyi para kazanan esnaf gruplarını kontrol edecek şekilde tanzim edilmiş olmasındandır. Bu onların geçimlerini temin edecek şekilde tanzim edilmişti.

V. Şehir Mimarlarının Çalışmaları

Şehir mimarları, buldukları yerdeki inşaat esnafını denetler ve kontrol ederdi. En önemlisi inşaatta kullanılan malzemenin kabul edilmiş belli ölçülerde olmasına dikkat etmeleri idi. İnşaatın ana maddelerinden teşkil eden şey, taşların uzunluk ve enlerinin aynı olması idi; çünkü taşçılar işledikleri taşa göre para almakta idiler. Bu sebeple taşlar yontularak mutad ölçünün altına düşünce, binalarda kullanılan inşaat taşının mahkemenin havale ettiği bilirkişi tarafından yeniden tespit edilmesi gerekiyordu.113 İnşaat esnafı şehir mimarlarının izin ve ruhsatını almadan hiçbir bina inşaatına başlayamazdı.114 Bütün esnafın başına "Zabit" yani bir bakıma yönetici tayin edildiklerinden, onların aralarında çıkacak bütün anlaşmazlıkları halletmeye de mimarlar mecbur tutulmuşlardı. Gerek devlete ve gerekse şahıslara ait inşaatların keşifleri de şehir mimarı vasıtası ile yapılıyordu.115 Meselâ Silivri ve Bigados'ta dülger, neccâr ve taşçı esnafı üzerine mimar tayin edilen Mustafa'nın izni olmadan, inşaat esnafı herhangi bir bina yapımına girişemezdi.116 Şehir mimarları buldukları yerde amme işlerine taalluk eden iskele,117 çeşme, su-yolu vs. gibi inşaat ve tamiratı da yapmak mecburiyetinde idiler.

Bir inşaat keşfi veya arsa anlaşmazlığı, mimarın müdahalesi ile halledilirdi. Bitişik bir arsadaki, sahibi vefat etmiş bir arsanın veya içindeki evin teftiş ve muayenesi mimar tarafından yapılmaktadır; mimar, münazaa konusu olan evin bulunduğu arsaya giderek ne kadar zirâ olduğunu (bi-hesab-ı terbi') tespit eder ve durumu karar vermesi için kadiya bildirirdi; meselâ Tekirdağ'da Tutu Hatun Mahallesi'nde olup, yarısı Elhâc Sahan'a, diğer yarısı küçük çocuğuna ait bir ev (menzil) harap olduğundan oturmaya elverişli değildi. Burası mimar tarafından keşf ve muayene edildikten sonra, inşaat harcı ve tahmini mikdarı tespit edilebilmiştir.118 Aynı zamanda bitişikte yapılan bir inşattan

Şehir Mimarları

yıkılan duvar veya bir binanın zararının keşfini yapmak da mimarın vazifesi idi.119 Şehirdeki mimarların takip ve kontrol ettiği mes'elelerden birisi de su-yolu keşifleri idi. Meselâ H. 1608 yılında Tekirdağ şehri dışında Savakbaşı adlı mahalde yapılan keşifi, Tekirdağ mimarı Halil Beşe ibn İbrahim ile su-yolcu Hamza Beşe b. Hasan birlikte yapmışlardı.120 Mimarlar çeşitli inşaat meseleleri dışında, meslekten olmayan kimselerin de bu mesleğe girip, makbul ölçüleri düşürmelerine engel olmak mecburiyetinde idiler. Bu bakımdan hem bu hususu hem de aynı ihtisas kollarına mensup esnafın birbirlerinin işlerine müdahale etmelerini temine çalışmakta idiler. 1177 Zilhicce'de Balıkesir inşaat esnafı böyle bir durum karşısında, mesleklerini ve meslek haysiyetlerini kazanmak için kadıya ve mimarlık makamına müracaat ederek şikâyetle bulunmuşlardı; bu müracaat karşısında, Hazine-i âmire'de mahfuz başmuhasebe defterlerine bakılarak, yapılması gerekli olan bir kere daha emredilmiştir. Buna göre Mimar-başı olanların, esnaf arasında çıkan türlü meselelerin halline çalıştıkları, şehirde ve civarındaki bina keşiflerinin mimar olan kimseler tarafından yapıldığı, eski bir nizâm olarak bir kere daha teyit edilmiştir. Ayrıca türlü inşaat esnafının ihtisas isteyen işlerine dışarıdan müdahale edilmemesini temin etmek ve bu mesleğin seviyesini korumak da onların görevleri arasında idi.121

VI. Şehir Mimarlarının Mali İmkânları ve Maaşları

Bazı yerlerde mimarlığın sık denecek derecede el değiştirmesi, mimarlığın sahip olduğu malî imkânla izah edilebilir. Mimarlar, buldukları bölgenin keresteci, nalbur, mismarcı, hurdacı, kiremitçi, tuğlacı, kireççi, horasancı, makaracı, bıçkıcı, çilingir, kilitçi, sandıkçı, değirmenci, fırıncı, doğramacı, kerpiççi, kaldırımcı, demirci, mermer ve küfegi ve moloz taşçı, destereci, burgucu, keserci, dolapçı, nalıncı, sıvacı, hamamcı, badanacı, neccar gibi inşaat esnafını yönetmek ve murakabe etmek mecburiyetinde idiler. Bunun karşılığında Edirne, Bursa gibi büyük şehirlerde neccar, esnafından keseriye adı ile kırkar akça aldıkları ve bunun bir teamül haline geldiği anlaşılmaktadır.122

Bu durum kanunların tanıdığı bir hak değildi. Mimarların gördükleri işin karşılığı aldıkları para, buldukları şehir veya kasabanın bir mukataasının tahsisinden elde edilmekte idi.123 Meselâ İstanbul'daki Başmimar'a ait mukataa gelirini Edirne Kıptiyan cizyedarlığı ve tevâibi teşkil ediyordu. Baş mimar Tekirdağ kazasındaki Kıbtî taifesinin üzerine Tekirdağ mimarı Halil'i kendisine vekil tayin ederek tayin etmişti.124 Mukataalar malikane usulü ile devredildiği zaman, mimarlıklara ait mukataalar da aynı muameleye tâbi olmuştur. Meselâ Saruhan sancağındaki kazaların mimarlığı, mukataası malikane şeklinde serbestiyet üzere Ali adlı bir kimsenin uhdesinde idi. Saruhan sancağı mimarlığı da kendi içinde bölünmüştü; Turgutlu mimarlığı, Demirci mimarlığı gibi. Saruhan sancağı mimarlık mukataası, yıllık vergisini Hazine-i amiri'ye edâ etmek ve kalemiyesini verip, mahsülünü muntazam yapmak üzere zikri geçen Ali'nin üzerine verilmişti.125 Bu gelirin normal hayat şartlarının çok üstünde olduğu Halep gibi yerlerde, tahsis edilmiş mukataa geliri ikiye bölünerek iki kadroya verilmekte idi; 126 diğer hisse bazen mimarlıkla ilgisi olmayan ve idare tarafından kayırlamak istenen bir şahsın üzerinde bulunabilirdi.

Şehir Mimarları

Abdülvehhab ve kardeşi Salih, İznik mimarlığına birlikte tasarruf ediyorlardı; İznik, e tevâbî mimarlığı maktû olarak iki hisseye ayrılmıştı; nisîf hissesi İznikmid mimarı Abdülvehhab'ın uhdesinde olup, bu hususta beratı da vardı.¹²⁷ Bu mukataanın yıllığı 3500 akça olup, bunun her iki yarısı İznikmid mimarının hissesi idi ve iki kardeşe aitti; Gemlik kasabasının mimarlığı, Gemlik mimarı Esseyid Ahmed Arif ile kardeşi Seyyid Mehmed'in üzerinde bulunuyordu; Seyyid Mehmed vefat edince, onun hissesi de 19 Ocak-16 Şubat 1798 (Şaban 1212)'de Esseyid Ahmed Arif'e verilmiştir.¹²⁸ Evvelce de söylendiği gibi, şehir ve kasabaların sahip olduğu mukataalardan biri mimarlara tahsis edilerek geçimlerini sağlamakta idi; fakat devrine göre iktisadi hayatın en canlı sektörünü teşkil eden inşaat, mevcut sermayenin işletildiği bir iş kolu olduğundan, zamanla mimarların imkânlar yaratarak kendilerine ilave gelir temin ettiklerini de ifade etmek icab eder. İşte bu sebeplerden şehir ve kasabalardaki mimarlıkları elde etmek için, meslekî rekabetin üstünde bir entrika ve çekişmenin yapılışı gözden kaçmamaktadır. Öyle ki, fırsatını bularak bir mimarlığı ele geçiren şahıs, kendisi o işi yapmadan bir başkasına iltizama verebiliyordu.

Meselâ Gördes kasabasında mimarlığı ele geçiren Ali isimli fırsat düşkününü, Gördes mimarlığını iltizama vererek, gene kendi üstünde tutmak suretinde bir tutum içinde idi; Gördes'te bu zat bertaraf edildikten sonra ahalinin istidaları, Gördes naibinin ilâmı ile Hazine-i âmire'ye yılda 3000 akça muacelle ile mimarlığın, eskiden de bu görevi yapmış olan Halil'e verilmesi kararlaştırılmıştır;¹²⁹ devrin şartlarına göre fazla görülebilecek olan bu miktar şundan ileri geliyordu: Saruhan sancağındaki bu mimarlık Turgutlu, Manisa ve diğer kazaların maktuu ile birlikte müteala edilmelidir; bu takdirde yılda 13200 akça etmektedir. Bir tarihte Manisa, Turgutlu ve sair kazaların mimarlığı, yılda 13200 akça ile Mehmed'in¹³⁰ uhdesinde malikâne suretinde bulunuyordu. Turgutlu ve tevâbii mimarlığı maktu'una dahil olan Gördes kazası mimarlığı,¹³¹ Halil adlı bir şahsın uhdesinde idi. Kayıtlar tetkik edilince, Halil'in bir emr-i vâki şeklinde kayıtlara müracaat etmeksizin aldığı ve tayin beratını senet ittihaz ederek her işe karıştığı anlaşılmaktadır.¹³²

Daha evvel işaret edildiği gibi, bir şehir veya kasabadaki mukataalardan bir kısmı mimarlara tahsis edilmişti. Fakat XVII. yüzyıl sonlarından itibaren masrafı kısmak, geliri arttırmak gibi zaruretlerin tesiri altında mukataalar kayd-ı hayat şartı ile ilgililere verilmeye, doğru bir tutum içinde idare edilmeye başlanmıştır.¹³³ Malikâne sistemi, fazla kâr temini gayesi ile, tahrip edilen vergi kaynağını himaye edebilmek için, değişmez bir mültezimin tasarrufunu sağlamakta idi; malikâneler satışa çıkarıldığı zaman, muaccele denen satış bedellerinden meydana gelen miktar, hazine için bir gelir teşkil ediyordu.¹³⁴ Malikâne sahibi olan (malikâneci), elindeki mukataayı serbestçe satmak hakkına sahipti. İşte 1695 yılından itibaren Osmanlı maliyesinde uygulanmaya başlayan bu sistem sonucu, şehir ve kasaba mimarlıklarına ait mukataaların da muaccele ile satılması sebebi ile, şehir mimarlığı meslekten olmayan sermaye sahiplerinin eline geçmeye başlamıştır.

VII. Şehirlerdeki Vakıf Mimarları ile Şehir Mimarları Arasındaki Fark

Bir önemli husus da şehirlerde zikrettiğimiz şehir mimarlarından başka görevli mimarların da bulunmasıdır. Özellikle büyük şehirlerdeki evkafın, vakıf binalarının gerekli onarımlarını yapmak için

Şehir Mimarları

bir mimarı vardı. Bu husus, bir evkafın bütün müesseseleriyle devamlı işlemlerini de temin etmekte idi; bir hayrat yapıldığı zaman, devamını sağlamak endişesiyle vakfı tesis edenin vakfiyesinde gerekli kadrolar tespit edilmişti. Bir mimar ile birlikte inşaat ustalarının görevlendirilmesi tabii idi. Fatih imareti vakfında çalışan elemanlar arasında, şu inşaat elemanı bulunmakta idi: 1 mimar, 5 su-yolcu, 1 surbger, 3 cami meremmetçisi.¹³⁵ Bunu temin etmek için lüzumlu tamir masrafı da ayrılmıştı; bu tamir masrafına bazen Silivri, Ereğli gibi yerlerdeki tamire muhtaç hamam, su-yolu, mescit gibi binaların tamir masrafı da ilave edilirdi.¹³⁶ 1489-1491 tarihlerinde, Ayasofya evkafı tamirinde çalışmış olan inşaat işçileri şunlardır: 700 bennâ ve neccâr, 463 ırgat, 19 pereme sahibi peremeci; sonuncusu denizden inşaat malzemesi nakletmek için kullanılmışlardı; ayrıca taş yontucu, kuyu kazan, yatakları döşeyen, hammal ve saka da bulunuyordu.¹³⁷

XVII. yüzyılda şehir mimarlığından başka, yukarıda izah edildiği gibi, o şehirlerde bulunan evkafın tamiri, bakımı ile görevli mimarlar da vardı. Meselâ 1697 yılın

da Kudüs mimarlığından başka,¹³⁸ Salâhiye Medresesi evkafı mimarlığı da mevcuttu; 139 daha sonra bu evkafın mimarlığı Kudüs şehri mimarı olan zatın uhdesine verilmiştir.¹⁴⁰ Bu hususa Adana şehrinden de bir başka örnek verilebilir; 1705 yılında Adana şehir mimarı Elhâc Ali, çalışmada kifayetsizlik gösterdiğinden azledilmiş, yerine eskiden de Adana mimarlığında bulunmuş olan Artin adlı Ermeni tayin edilmişti.¹⁴¹ Fakat Adana'daki Ramazanoğlu Pirî Paşa evkafının mimarlığı ayrı olup, bu evkafın mimarının maaşı, evkaf tahsisatından verilmekte idi.¹⁴² Burada bir hususa işaret etmek lâzımdır. O da XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren evkaf mimarlığının mahiyetindeki değişikliktir. Bu konuda tetkik ettiğimiz defterlerde, evkaf mimarlığı hususunda yeni tevcihleri göremedik. Fakat onun yerine meremmetçilik şeklinde tevcihler yapıldığını müşahade ettik.¹⁴³ Bunun açıklaması şöyle olsa gerektir: Evkaf mimarlığına verilen ücret bakımından cazibesi kalmadığı veya vakıf tahsisatından mimarlara verilecek derecede para bulunmadığından dolayı, onların işlerini maiyetlerinde çalışanlara vermek mecburiyetinde kalınışı.

Sonuç

1800'den önce Heyet-i fenniye'ye Hendesehâne denirdi; esasını ilmiye idaresi ve bunun da esasını Mimar-başılık teşkil ederdi; bu durum 1831'e kadar böyle devam etti; o tarihte Mimarbaşılık lağv edilip, İlmiye-i hassa müdürlüğü teşkil edildi. Tanzimat'tan sonra "ilmiye" işleri, önce Mimarbaşı, şehremini, daha sonra da İlmiye müdürü tarafından tedvir edildi; 1868'e kadar bu şekilde devam etti.¹⁴⁴

1 Bu hususta bk. Ömer Lütfi Barkan "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", İktisat Fakültesi Mecmuası, XXIII (İstanbul 1963), 238-296 (kısaltma: Ö. L. Barkan, İmaret).

2 Meselâ bk. Emiri-IV. Mehmed, nu. 1044, 2000.

Şehir Mimarları

3 Hamid Sadi Selen, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Anadolu'nun Köy ve Küçük Şehir Hayatı", III. Türk Tarih Kurumu Kongresi, 1943, Ankara 1948, s. 390-398.

4 Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi". TM, X (İstanbul 1954), 21, 22, 23 vd.

5 Ömer Lütfi Barkan, a.g.e, s. 22.

6 Ö. L. Barkan, İmaret, s. 234-296.

7 A. de la Motraye, Voyage en Europe, Asie et Afrique. La Haye 1727, I, 179; bundan birkaç yıl sonra İzmir'i ziyaret eden Tournefort (Relation d'un voyage du Levant, Paris 1717, s. 495), 27.000 nüfus olduğunu kaydediyor.

8 Bu hususta kanunnâme'de "ahvâl-cilâ-yı vatan" diye bir madde vardır (Bkb s. 82-83 not 16).

9 Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696), İstanbul 1963, s. 42, 43, 44 ve tür. yer.

10 Mustafa Akdağ, Celali İsyanları (1550-1603), Ankara 1963, s. 250-251 vd.

11 Bk. H. D. Andreasyan, "Celalilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi", İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, Ankara 1976, s. 45-53.

12 F. Braudel, The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, Glasgow 1972, Fontana/Collins, I, 312, 315, 316.

13 Pazar yerleri, yolların geçtiği ve ticari müdahalenin yapılabildiği en uygun yerlerde kurulmuşlardır. Pazar yerleri, bir bölgenin ticari ihtiyacının giderilebildiği en uygun yer olarak temâyüz etmişlerdir. Bununla beraber onlar, bir kasabanın iç hayatına tesir eden bir mücadelenin bahası sonucu ortaya çıkmışlardır. Çünkü Pazar yerleri bir bakıma şehir ile zirai bölgeler arasında yer alan mübadele merkezleri olarak dikkati çekmektedir. Diğer bir deyimle aslında şehir ile kır topluluğu arasında bir irtibat noktası teşkil ediyorlardı (aynı eser, göst. yer.).

14 Bu hususta Düzce'nin iyi bir misal teşkil ettiğini söylemek icap eder. Bir menzil yeri olan Düzce'nin esas ismi Düzce Pazarı idi. İstanbul-Bolu üzerinde, yolların kesişme noktası olduğundan, XVII. yüzyıldan itibaren bir kasaba hüviyetini kazanmıştır. (Evliya Çelebi, Seyahatname, İstanbul 1313, II, 172; MAD, nu. 4108, s. 33).

15 Meselâ bir reayanın vergisini vermek şartı ile yeni kurulan kasabalarda yerleşmesi teşvik ediliyordu. 1572 (?)de yeni kurulmuş olan Sultaniye'de tekalif-i divâniye ve avâırız-ı örfiye ile ulak'tan muaf olmak için ahkâm verdiği kaydedilmiştir (Defter-i mufassal-ı livâ-i Konya, MAD, 3074, s. 986).

Şehir Mimarları

16 “Der beyân-ı ahval-i cilâ-yı vatan: defterde yazılı raiyyet kadimî karyelerinden kalkup ahar karye’de varup tavattun eyleseler on yıldan berüde ise kaldırulup kadim karyelerine gönderilüp iskan etdirilüp amma on yıldan ziyâde mürûr eyleyen re’aya kaldırmak olmaz; oturdukları yerde âhara raiyyet yazılmış değiller ise resm-i raiyyetlerin defter mucebince sipahiler alur.” (Ebu’s-Suud Efendi’nin., Milli Tetebbular Mecmuası, II [İstanbul 1330], 305 vd).

17 “Karye iken kasaba olmuşdur; ol asl kasabanın ahalişi defterde raiyyet yazılı üzerlerine resm-i çift ve bennâk ve resm-i mücerred takdir olunmuşdur. Ol kasabalarda hin-i tahrirden mukaddem on sene ziyâde sâkin bulunmağla ol kasabanın raiyyeti olmuşdur” (Es’ad Efendi Kütüphanesi, nu. 853, yp. 15 b).

18 A.g.e, göst. yer.

19 İstanbul’daki uygulama için bk. Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umûr-u Belediye, I, 1049-1050 vd.

20 Ahmet Refik, aynı eser, s. 119-123.

21 Sayı bakımından dengeli olan durum çeşitli sanat gruplarındaki dağılım oranlarında görülmektedir: Ömer Lütfi Barkan, “Türk Yapı ve Yapı Malzemesi İçin Kaynaklar”, İktisat Fakültesi Mecmuası. XVII (İstanbul 1956), 14-15.

22 1141’de Şaban Halife çalışmıştı (Muzaffer Erdoğan, Kayserili Mehmed Ağa, İstanbul 1962, s. 82).

23 Hepsi 380 kişi idi (MAD, nu. 1318; krş. TD. nu. 19, s. 121).

24 399 neferden ibaretti (MAD, nu. 1619).

25 Adana şer’iyye sicilleri, nu. 7, s. 122: belgenin tarihi 16 Kasım 1826.

26 Adana sicillerinden naklettiğimiz böyle bir belge için bk. Cengiz Orhonlu, “Mesleki bir Teşekkül Olarak Kaldırımçılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler”, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 1 (İstanbul 1972), 135-136.

27 Evliya Çelebi, Seyahatnâme, İstanbul 1938, X, 362-364.

28 24 Zilhice 1224 tarihli olup, İstanbul’da inşaat esnafının bir kısmını gösteren belgede şunlar yazılıyor: silici, marangoz, sıvacı, kalemkâr sıvacı, nakkaş, camcı, su-yolcu, löküncü (?), taşçı, bıçkıcı, hamamcı, kurşuncu, oymacı, doğramacı, kafesçi, sandıkçı, divarcı, lâğımçı, kaldırımçı, hammal, ırgatlar, tuğla dökücü, talaş dökücü (MD, 235, s. 388).

29 Balıkesir’deki inşaat esnafı için bk. Kâmil Su, XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Balıkesir Şehir Hayatı, İstanbul 1937, s. 44-45.

Şehir Mimarları

30 MD, nu. 156, s. 226. .

31 Seyahatnâme, İstanbul 1313, I, 628, 727.

32 nu. 105, s. 37.

33 Yağlı kireççi, taş kireççi gibi.

34 Hamidja Kreşevlakoviç, Esnaf ı Obrtı u Starum Sarajevo, Sarajevo 1958, s. 174-182.

35 Meselâ 1220 yılında 30 neccâr, 50 lâğımçı, 10 taşçı ve taş kırıcı, 15 su-yolcu'nun katılması uygun görülmüştür. (Mecelle-i Umur-u Belediye, I, 635). Orducu esnafı için bk. Münir Aktepe, "Ahmed III Devrinde Şark Seferine İştirak Edecek Ordu Esnafı Hakkında Vesikâlar", TD, 10 (İstanbul 1954), s. 17-30.

36 Belgrad kalesi tamirini Bosna'dan gönderilen 196 neccâr'ın 36'sı, kalenin Avusturya tarafından muhasarasında ölmüştü. Bunların ücretleri 1104 yılı Bosna cizye muhsülünden verilecekti (KK, 181, s. 138: 14 Safer 1104).

37 Bunlardan 90 kadarı Tırhala-Yanya yollarını genişletmek ve temizlemek için görevlendirilmişti (Muzaffer Erdoğan, aynı eser, s. 88, 89).

38 Muzaffer Erdoğan, aynı eser, s. 87, 97, 98.

39 Bu hususta bk. Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", Tarih Araştırmaları Dergisi, I/1 (Ankara 1964), 157-200.

40 Ahmet Refik, Türk Mimarları, İstanbul 1937, s. 105, 106, 107, 118, 141.

41 Belgrad kalesi tamiratına ait 27 Receb 1238 tarihli hüküm için bk.

42 Risâle-i Mimarîye, s. 13.

43 Şerafettin Turan, aynı eser, s. 163-164.

44 14 Nisan 1741 tarihli arzuhalleri (Cevdet-Nafia, 2557).

45 Muzaffer Erdoğan, "Onsekizinci Yüzyıl Sonlarında bir Türk Sanatkârı Hassa Baş Mimarı Mehmed Tahir Ağa, Hayatı ve Mesleki Faaliyetleri", Tarih Dergisi, 10 (İstanbul 1954), s. 163.

46 Vidin kalesi mimarlığına Mustafa tayin olundu (MAD, 9910, s. 250-251); bu inşaatın tamamlanması için Edirne yöresinden 100 neccâr'ın Dimetoka'lı Corco Kalfa marifetiyle ihraç edilip inşaat mahalline gönderilmesi icap ediyordu (MAD, 9910, s. 255).

Şehir Mimarları

47 Hassa Mimar-başı Davud, 1595'te vuku bulan sefere 10 hassa mimarı, 3 su-yolcu, 40 demirci, 87 nefer bennâ ve neccâr, 1000 lâğımıcıyı âletleri ile göndermeye memur edilmişti (Ahmet Refik, aynı eser, s. 141).

48 Şerafettin Turan, aynı eser, s. 201.

49 Cevdet-Maarif, 5481.

50 Ahmet Refik, aynı eser, s. 115.

51 Muzaffer Erdoğan, aynı eser, s. 162-165.

52 Osman Nuri Ergin, aynı eser, I. 625-626.

53 Ahmet Refik, aynı eser, s. 105-106; 1595'te on mimar memur edildi (s. 111).

54 Şark seferine 400 neccârın görevlendirilmesi için bk. Ahmet Refik, aynı eser, s. 106-197, 112.

55 Risâle-i Mimariye, s. 6 [krş. Orhan Şaik Gökyay, "Risale-i Mimarîyye-Mimar Mehmet Ağa-Eserleri", İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, s. 130].

56 Şenletmek veya şeneltmek kelimesinin çeşitli kullanılışı için bk. TDK, Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, Ankara 1971, V, s. 3654.

57 Risâle-i Mimariye, s. 6.

58 1516 tarihli Kanun-nâme-i Livâ-i Bosna'da (Ömer Lütfi Barkan, XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Mâli Esasları, c. I Kanunlar, İstanbul 1943, s. 396-397).

59 Bunlar bir organizatör olarak buldukları vilâyette inşaat ve tamir için inşaat ustalarını toplayarak bir hizmete tayin ederler ve karşılığında birtakım vergilerden muaf tutulurlardı (Ömer Lütfi Barkan, aynı eser, s. 396-397).

60 MD, nu. 2, s. 1-2.

61 MD. nu. 7, hüküm 1139.

62 Belgelerde dikkat edilmediği takdirde karıştırılmaları muhakkaktır.

63 Manisa'da yapılan Muradiye Camii'nin mimarı Mahmud idi; Mimar Sinan. Mahmud vefat edince eserin tamamlanmasına Mehmed adlı mimarı tayin etti (Ahmet Refik, aynı eser, s. 118-119).

Şehir Mimarları

64 Çağatay Uluçay, Manisa'da Ticaret, Ziraat ve Esnaf Teşkilâtı, İstanbul 1942, s. 110/n. 288.

65 Kuşadası, Mudanya, Alaşehir, Tire, Bilecik, Turgutlu, Bayramiç, Osmaniç, İzmir, İzmit, Urfa, Antep, Bergama, İznik, Adana, Gemlik, Trabzon, Balıkesir, Ayvalık, Seddü'l-bahir, Bursa, Manisa, Mihaliç, Hacı Hamza, Menemen, Gördes, Koçhisar, Van, Tarhala (?) şehir ve kasabaları görebildiğimiz belgelere mimarlık kadrosuna sahip yerlerdir.

66 Edirne, Silistre, Gümölcine, Zihne, Belgrad, Vidin, Filibe, Ahyolu, Sofya, Tekirdağı (Tekfurdağı), Azak, Özi, Or, Kili, Hotin mimarlıkları tespit edilmiştir.

67 Kudüs, Şam, Halep ve Mısır mimarlıkları.

68 Sohum, Açu, Anapa, Tiflis mimarlıkları. Buna kısa bir müddet Osmanlı hâkimiyetinde kalmış olan Hanedan mimarlığı da eklenmelidir.

69 Edirne'ye mimar tayini hakkında Hassa Baş mimarı Elhâc Hüseyin'in 17 Cemâziyü'l-evvel 1114 tarihli ilâmı (İbnülemin-Tevcihat, nu. 932); krş. Balıkesir sicilleri, nu. 711, s. 101.

70 Sofya kasabasına yeni bir mimar tayini için evâhir-i Zilhice 1087 tarihli Başmimar Ahmed'in ilâmı (Cevdet-Belediye. nu. 3848).

71 Silistre sancağında Dobruca mimarlığı tevcihi (KK. nu. 276, s. 107).

72 Bursa'ya mimar tayin edilmesi teklif edilen Ahmed için kullanılmıştır (İbnülemin-Tevcihat, nu. 970).

73 Adana sicilleri, nu. 30, s. 48.

74 Mühendis yetiştiren mühendishânelerin açılması kastediliyor. Buralarda İngiliz ve Fransız mühendisleri hoca olarak da kullanılmıştır; bunların bazıları Müslümanlığı da kabul etmiştir (bk. Cevdet-Nafia, 138: 8 Şevval 1207).

75 Risale-i Mimariye, s. 6.

76 Risale-i Mimariye, s. 8, 10.

77 "Mimarlık-ı Rodosçuk ve Malkara ve Hayrabolu ve İncik" (İbnülemin-Saray, nu 1010).

78 Balıkesir sicilleri, nu. 711, s. 101.

79 İbnülemin-Tevcihat, nu. 970.

80 Selh-i Safer 1115 (15 Temmuz 1703) tarihli derkenar (İbnülemin-Tevcihat. nu. 970).

Şehir Mimarları

81 Mısır'da Mimar-başı esnafı maiyetinde 24 esnaftan ibaret 1546 sanatkar için bk. Evliya Çelebi, Seyahatnâme, X, 362-363-364; Gabriel Baer, Egyptian Guilds in Modern Times, Jerusalem 1964, s. 43.

82 4 Zilkade 1169 tarihinde (Cevdet-Belediye, nu. 5914).

83 MD, nu. 110, s. 330. Mısır büyük bir memleket olduğundan buranın Mimar-başı ve inşaat esnafı daha geniş bir çerçeve teşkil ederler. İnşaat esnafı "tevaifü'l-mimar" diye bilinir; XIX. yüzyıl ikinci yarısındaki durumları için bk. G. Baer, aynı eser, s. 44.

84 Cevdet-Belediye, nu. 4437.

85 Kahire ve yöresindeki bütün inşaat ve inşaatla ilgili vergileri tanzim ediyordu; bunun dışında eyaletteki kaleleri tamir ve diğer ihtiyaçlarını temin ile mükellefi. Mimar-başı'nın 1675'te yıllık geliri 1. 000. 000 para idi; Mimar-başı'nın hazineye ödediği yegâne vergi Kuşûfiyye-i Kebir olup, yıllık tutarı 51. 794 para idi (Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution by Hüseyin Efendi, İngilizce tercüme, giriş, notlar ve neşir: Stanford J. Shaw, Massachusetts 1964, s. 38, 85, 86).

86 Meselâ Belgrad kalesi Mimarbaşı'lığı (MD, nu. 110, s. 614), Vidin Kalesi Mimarbaşı (MD, nu. 110, s. 614), Vidin Kalesi Mimar başı (Cevdet-Askeri, nu. 37125) gibi.

87 Ayvalık gibi bir kasabada olduğu gibi "burada bulunan neccâr ve ona tâbi'ehl-i hiref taifesi üzerlerine Mimarbaşı" tayin edilmiştir (Cevdet-Belediye, nu. 4436).

88 Muzaffer Erdoğan, aynı eser, s. 79, not 1.

89 İbnülemin-Umur-ı Nafiâ, nu. 57, 67.

90 ".mezbûr Arutun varup Adana'da vâki' olan benna tâifesi üzerine Mi'mar-başı olup mi'mârbaşı'lığı umûruna hâricden kimesne müdahale etmeyüp." (Adana sicilleri, Adana Müzesi, nu. 105, s. 94). Arutin (Artin)'den evvel Adana mimarı olan kimse Elhâc Ali idi (Adana sicilleri, nu. 30, s. 48).

91 Bölgelerden kastedilen, belgelerde geçtiği şekilde "mi'mârlık-ı neccâran der medine-i Bergama ve nevâhisi" (bk. Cevdet-Belediye, nu. 3908).

92 MAD, nu. 9910, s. 96; Muzaffer Erdoğan, aynı eser, s. 79, not. 1.

93 Ali-Emiri-IV. Mehmed, nu. 125522: 7 Safer 1094'te tevcih edildi.

94 Ali-Emiri-IV. Mehmed, nu. 743.

Şehir Mimarları

95 11 Cemaziye'l evvel 1187'de tevcih edilen Tarhala (?) kazası mimarlığı (Cevdet-Belediye, nu. 2752). Bu şekilde bir diğer misâl, Gemlik kasabası mimarlığına aittir (Cevdet-Belediye, nu. 199: 8 Şaban 1212).

96 MAD, nu. 85980, s. 395; Kayserili Mehmed Ağa, s. 79.

97 Neccâr halifesi Serkız'ın cizye'den muaf tutulmasına dâir olan arzuhali için bk. Cevdet-Askeri, nu. 365820.

98 Bk. Cevdet-Belediye, nu. 5823.

99 "Memalik-i mahrûse'de vâki mimarlıkların kuyûdu divan-ı hümayun'da ve tevcihi hassa mi'mâr ağa'nın i'lâmiyle olagelmekle derûn-ı

arzda mezkûr İbrahim b. Nemer b. Nimetullah'ın kaydı rikâb-ı hümayûn'da bulunmayup hâlâ mi'mâr ağa defterinde mezkûrun üzerinde ise ibkası mi'mar ağa'nın i'lâmına muhtacdır. Ol bâbda emr ü fermân devletlü sa'âdetlü sultanım hazretlerinindir" (Cevdet-Belediye, nu. 4437).

100 26 Şubat 1678; Cevdet-Belediye, nu. 3848; Urfa şehrine mimar tayini için bk. İbnülemin-Saray, nu. 430; belgenin tarihi, evâsıt-ı Zilkade 1087.

101 İzmir mimarlığında kifâyetsiz bulunan Andon Kalfa'nın azledilerek yerine 17 Mayıs 1681'de Ayvaz Kalfa'nın tayini hakkında bk. Ali Emiri-IV. Mehmed. nu. 4348.

102 "Ahyolu memlehası mukata'ası, malından almak üzre yevmi 7 akça vazife ile Ahyolu memlehası mi'marı olan Hasan, elinde olan beratını verüp mi'marlığı mezbûrdan hüsn-i rızasiyle kasr-ı yed edüp mahlûl olmağla kasr-ı yedinden tevcih olunup yedine berat sadaka ve ihsan buyrulmak ricasına" (İbnülemin-Tevcihat, nu. 971, 29 Haziran 1700).

103 Koçhisar-ı Gerede kazasının vefat eden mimarı Mahmud yerine oğlu Abdullah 5 Safer 1124'te tayin edildi; Mahmud hiç olmazsa 17 Şaban 1099'dan beri bu görevde bulunuyordu (Cevdet-Belediye, nu. 5321).

104 IV. Mehmed zamanında mimar olan Hacı Muhsin'in, II. Mustafa'nın tahta çıkması (cülûsu) ile 23 Haziran 1695 tarihindeki "tecdid-i bert" için bk. KK, nu. 276, s. 2.

105 Hamdija Kresevljakovic, s. 180.

106 Vefat eden Gümölcine mimarı "zımmi" yerine Kurd veled-i Kosta'nın evâhir-i Rebiül-evvel 1109'da tayini için bk. KK, nu. 276, s. 64; Bilecik kasabasında mimar olmadığından ser-mimarân-ı Hassa Ahmed ağa tarafından teklif edilen Sarı Serkiz adlı zımmi tayin edilmiştir (Ali Emiri-IV. Mehmed, nu. 748.).

Şehir Mimarları

107 KK, nu. 276, s. 128.

108 Tire mimarı Mehmed'in yetersiz olmasından dolayı yerli Nikola Varsane (?) adlı kimseye 9 Muharrem 1107 tarihinde verilmiştir (KK, nu. 276, s. 22). Gurre-i Cemâziye' 1074'te Tire mimarlığı tercihi için bakınız, İnülemin Tevcihat, nu, 259; Tire mimarlığının genel olarak gayrimüslim mimarların uhdesinde olduğu anlaşılıyor. 1681'de Tire mimarı olan Manol, ahalinin şikâyeti üzerine azledilip yerine Yanı Halife tayin edilmişti. (Ali Emiri-IV. Mehmed, nu. 1978).

109 Bunun için bk. not 41 ve 59.

110 Bununla beraber 2 Cemâziyü'l-evvel 1112'de Balıkesir mimarı olan Petru, işinde ihmali görüldüğünden azledilerek yerine Elhâc Hüseyin tayin edilmişti (Balıkesir sicilleri, nu. 711, s. 102).

111 Mihaliç mimarı Sarı Süleyman adlı kimse 1205'te azledilip yerine Anastas adlı gayrimüslim mimar tayin edilmiştir. Anastas 1210'da istifa ettiğinden Mihaliç mimarlığı İbrahim'e verildi (Cevdet-Belediye, nu. 5907).

112 "Yedime verilen imzalı deftere mugayır mimarlık umûruna bivechir muhalefet ve müdahale etmeleriyle." (Cevdet-Belediye, nu. 3568).

113 Gaziantep şer'i mahkeme sicillerinden örnekler (c. 81-141: 1729-1825), hazırlayanlar C. Güzelbey-H. Yetkin, Gaziantep 1970, s. 78-79.

114 MAD, 9910, s. 96; Muzaffer Erdoğan, aynı eser, s. 79, not 1.

115 Cevdet-Belediye, nu. 5914.

116 MAD, 9910, s. 96; Muzaffer Erdoğan, aynı eser, s. 79, not 1.

117 Tekirdağ mimarının, Tekirdağ iskelelerini inşa ve tamir eylediği hakkında bk. Cevdet-Belediye, nu. 5438; belge tarihi 27 Zilkade 1204.

118 Rodosçuk sicilleri, nu. 1609, yp. 45 b, 106 b; sene 1091.

119 Tekirdağ'da Cami'i Atik Mahallesi'nde oturan İsmail b. Mehmed, komşusu Seyyid Elhâc Süleyman Çelebi'nin inşa ettirdiği Kariz'den dolayı duvarının yarısı yıkıldığından, şikâyet edince mahkemece Tekirdağ mimarı Halil Çelebi'nin bilgisine müracaat edilmişti (Rodosçuk sicilleri, nub 1609).

120 Tekirdağ'ında bir vakıftan su-yolu için bk. Rodosçuk sicilleri nu. 1606, s. 20a.

121 Balıkesir sicilleri, nu. 731, s. 36a.

122 "Kadimü'l-eyyamdan berü neccâran tâifesinden keseriye namile Mimar-başı olanlara verilü gelen kırkar akçayı". (Cevdet-Belediye, nu. 5914).

Şehir Mimarları

123 İbrahim adlı mimar üzerindeki Turgutlu mimarlığının gurre-i Muharrem 1128'den itibaren bir yıllık ulûfesi 2400 kuruş idi (MAD, nu. 10159, s. 356).

124 Rodosçuk sicilleri, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, nu. 1605, s. 117a.

125 MAD, nu. 7833, s. 169b.

126 Halep mimarı Ömer'in 11 Cemâziye'l-âhır 1204'te berat tecdidi (Cevdet-Belediye, nu. 4598).

127 Abdülvehhab, beratının zâyiiinden 12 Cemâziye'l-âhır 1191'de bir yenisi için müracatta bulunmuştu. (İbnülemin-Umur-Nafiá, nu. 2548).

128 Her ikisi de mimar olan Mahmud b. Osman'ın oğlu olup, babaları vefat edince mimarlık onlara geçmişti (Cevdet-Belediye, nu. 199).

129 Cevdet-Belediye, nu. 2071.

130 Mehmed Bey, vezir Halil Paşa'nın oğlu idi.

131 Gördes mimarlığına 1169'dan itibaren yılda 1200 akça zammedilmişti.

132 Cevdet-Belediye, nu. 2071.

133 Meselâ Vidin mimarlığının tahsisatı 20060 akçe olup, Vidin gümrük hasılatından veriliyordu.

134 Bu konuda bk. Mehmed Genç. "Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi", Türkiye İktisat Tarihi Semineri, 9-10 Haziran 1973. Ankara 1975, s. 281-291.

135 Ömer Lütfi Barkan, "Fatih cami' ve İmâreti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları", İktisat Fakültesi Mecmuâsı, XXIII (İstanbul 1963), 322.

136 Ömer Lütfi Barkan, aynı eser, s. 333-334.

137 Ömer Lütfi Barkan, "Ayasofya ve Eyüp Camii 1489-1491 Muhasebe Bilançoları", İktisat Fakültesi Mecmuâsı, XXIII (İstanbul 1963), 367, 368 vd.

138 O tarihte mimar olan Elhâc Ali oğlu Abdülkerim selefi Hibetullah adlı mimarın yetersizliği üzerine tayin edilmişti; bu zat "aba an ceddin" mimarlığa mutasarrıf bulunuyordu (KK, nu. 276, s. 52).

139 Vakıf mimarları hakkında misâller çoktur. Manastır'daki Mahmud Ağa evkafı mimarlığı bu hususta bir başka misâl olarak zikredilebilir (Documents Turcs sur l'Histoire du peuple Macedonien, 1640-1642, Skopje 1972, IV, document 141).

Şehir Mimarları

140 “Râfi’ Abdülkerim gelüp Kuds-ı şerif’te vâki’ Salâhiye medresesinde yevmi 1 para vazife ile mi’mar olan amisi Abdülhasan (Abdülmuhsin) fevt olup yeri hâli kalmağla kendüye tevcih olunup berat verilmek bâbında inayet rica etmeğın fevti vâki’ ise deyü nişân-ı hümayûn verilmiştir, fi evâhir-i Muharrem sene 1109” (KK, nu. 276, s. 54).

141 Adana sicilleri, nu. 30, s. 48. Elhâc Ali’den önce, yani 1705’te Artin (veya Arutin) mimar bulunuyordu (Adana sicilleri, nu. 105, s. 94).

142 “Mimarlık-ı evkaf-ı Ramazan-oğlu Piri Paşa der medine-i Adana, nişân oldur ki, vakf-ı mezbûrun mi’marı olan arakel nâm zımmi mürd olup hali kalmağla râfi’ Abraham nâm zımmiye tevcih olunup berat verilmek bâbında inâyet ricasına Adana nâibi Mevlana Mehmed arz etmekle mûcibince nişân-ı hümayûn yazılmıştır, fi 24 Zilhicce 1105” (KK, nu. 276, s. 113).

143 “Meremmetlik-i vakf-ı Han Mehmed Çavuş der Bâzâr-ı Ezime-i atik fi 6 Şaban sene 1149” (KK, nu. 279, s. 182). Amasya’da Hoca Sultan zâviyesi evkafının meremmetçiliği 2 Sâfer 1150’de (aynı defter, s. 377), Sultan Ahmed evkafı meremmetçiliği de 15 Zilkade 1149’da (s. 295) tevcih edilmiştir.

144 Osman Nuri, Mecelle-i Umur-u Belediye, I. 976-979.